

УЧАСНИКИ «ДИТЯЧОЇ» ПОХОВАЛЬНОЇ ЦЕРЕМОНІЇ В ГЕТЬМАНЩИНІ

Сердюк І.О.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Досліджено особливості поховальних церемоній в Гетьманщині 18 століття. Основним джерелом для аналізу є Требник Петра Могили та щоденник священників Кириецьких. На основі цих документів проведено порівняння «ідеальних» та «реальних» практик, висловлено припущення про ставлення суспільства та священників до дитини й дитячої смерті. Зроблено висновки про нерівнозначне ставлення до поховання дорослого та дитини, зокрема спрощення поховальної церемонії.

Ключові слова: Гетьманщина, смерть, дитина, священник, поховання.

Постановка проблеми. Свого часу відомий російський медієвіст Арон Гуревич зауважив, що «смерть була великим компонентом культури, «екраном», на який проектувалися всі життєві цінності [1, с. 9]. З цим важко не погодитися, адже людина «перед лицем» смерті чи не найбільш виразно демонструє своє «справжнє Я». З іншого боку, смерть оточена численними ритуалами, міфами, котрі химерним мереживом нав'язаних суспільних практик переплітаються з особистісною свободою індивіда. Не дивно, що історики після «антропологічного повороту», вивчаючи такі явища як «час», «простір», «сім'я», «страх», «сміх», не могли оминати теми смерті. Більше того, у 70-х – 80-х рр. ХХ ст., ця проблематика стала наскільки популярною, що один із класичних її істориків – Мішель Вовелль просив дослідників не гнатися за модою [1, с. 6]. Заклики Вовелля стосувалися, передусім, медієвістів і новістів, котрі найбільш активно обговорювали проблеми історичної антропології загалом, і смерті, зокрема. Їхня цікавість не випадкова – саме в епоху домінування релігійної свідомості увага людей була сконцентрована на смерті, смертному суді, раї, пеклі. При цьому у фокус дослідників частіше потрапляли дорослі, а от дитина у контексті смерті розглядається рідше. Важливим аспектом цієї проблеми є ставлення до дитячих душ і тіла у разі смерті дитини. Направду, ця проблема варта окремої книги з повноцінним вивченням усього комплексу жалобних практик: голосінь, процедур поховання, треб, поминань, уявлень про перебування душі «на тому світі» тощо.

Банальної констатації на кшталт «в садках, на кладовищах та під порогом» тут не достатньо, оскільки потрібно виокремити відмінності поховання дитини від дорослого. Подібні дослідження ускладнюються звичною для домодерної історії України проблемою – браком джерел. Мусимо визнати, що найбільші набутки у вивченні поховального церемоніалу в Україні має етнографія (чи етнологія), однак, її представники часто грішать механічним поширенням звичаїв ХІХ ст. на «давні-давни» та бувають надто вже необережні у трактуваннях, зводячи все до загадкової «хтонічності», тоді, як іноді може йтися про практики насадженої «згори» тією ж Церквою у ХVІІ-ХVІІІ ст. Це досить непогано відображено у тогочасних церковних приписах, однак приписи, зовсім не означає автоматичне виконання, а був радше баченням того, як «мало бути», а не «було насправді». До того ж, це було бачення представників так званої «освіченої» культури, котрі свого часу були влучно протиставлені Жаком Ле Гоффом (Jacques Le Goff) неосвіченому простолюду [2, с. 113].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Звісно, що коло проблем, окреслене вище, є занадто широке для формату однієї статті, тому тут

сфокусуємо увагу тільки на одному невеликому, але дуже важливому аспекті дитячої поховальної церемонії в Гетьманщині, як коло її учасників.

Мета статті. Головною метою розвідки є порівняння церковних приписів щодо кола учасників поховання та їх реального втілення на практиці в суспільстві Гетьманщини ХVІІІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже зазначалося вище, тем смерті (зокрема і дитячої) та поховань гарно вивчена на матеріалах Центральної Європи і майже зовсім не простежена на українському матеріалі. Серед великих концептуальних досліджень у першу чергу необхідно назвати роботи Філіпа Ар'є [1] та Мішеля Вовелля [3]. Їхні дві книги стали науковими бестселерами. Перший написав чудову інтелектуальну провокацію, другий – багато у чому полемізував з нею на сторінках своєї книги. Показово, що обидві ці важливі книги не перекладені українською. Що ж до безпосередньо дитячої смертності і похованнях в Гетьманщині, то тут необхідно згадати книгу Олени Замури «Великий шаленець» де вивчаються демографічні показники смертності і поховальний церемоніал [4]. Однак останній розглядається переважно стосовно дорослих, як і у спеціальній розвідці Сергія Плецького «Поховальні обряди українців за козацької доби». Там лише констатується високий рівень дитячої смертності та йдеться про переживання батьків за померлими чадами [5]. Не втратила своєї актуальності і праця Івана Беньковського, котра побачила світ більше ніж сто років тому [6].

Виклад основного матеріалу. Отож, як уже зазначалося вище, я спробую порівняти ідеальну та «реальну» картину дитячого поховання. Ідеальний процес поховання православних мирян загалом і дітей зокрема на сторінках свого «Требника» змалював один з найвпливовіших інтелектуалів української ранньомодерної доби Петро Могила. Митрополит вивів універсальну формулу погребіння тіла хрещеної дитини, котре «единым младенческим проводом погребаем, яко непорочных и безгрешных сущих» [11]. Церемоніал поховання розписаний як складна п'єса з відповідним колом учасників, діалогами, вказівками на необхідні дії та декорації. Зрозуміло, що «постановка» в кожному конкретному випадку могла істотно відрізнятись від ідеального сценарію, тим більше, що йшлося про поховання дитини, котра, для рідні була менш «цінною» ніж дорослий, а для церкви – приносила менші прибутки, та й вимагала менших зусиль щодо спасіння душі, оскільки не встигла нагрішити. Дітей сприймали «яко непорочных и безгрешных сущих, и сего ради в погребении и памятех их, о оставлении грехов церквей не молится» [11].

Те, як зразкові моделі втілювалися на практиці, дуже важко відстежити. Розвідки етнографів ХІХ ст. подають знову ж таки картину ідеально-

го зображення тих чи тих звичаїв, а їхні сучасні тлумачення надто вже буквальні і не враховують специфіку даного корпусу джерел. До розуміння природи хиб таких інтерпретацій гарно підштовхує відповідний підрозділ книги Марії Маерчик «Тіло і текст» де йдеться про механіку збору інформації етнографічними експедиціями XIX ст. Ті діяли ще до народження професійної етнографії, а тому зважали більше на кількість матеріалу, а не його якість [7, с. 20–31].

У сенсі фіксації «реальних» практик більш вирашним видаються наративні джерела, зокрема, так звані «Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких» (далі – щоденник), у якому доволі детально розписані «робочі» дні сільських священиків села Ховзовка Глухівського повіту в 1787–1788 рр. [8] Щоденник є унікальним джерелом з точки зору відображення повсякдення родини сільського парафіяльного священика Андрія Кирнецького. Автором більшості практично щоденних записів був імовірно його син Федір, котрий ретельно нотував більш-менш помітні події, описував зроблене за день тощо. Усвідомлюючи те, що автори даного тексту могли вибірково фіксувати «реальність», спробую проаналізувати дотримання Кирнецькими основних моментів запропонованого Петром Могилою сценарію. Те, що в основу даної розвідки покладено порівняння даних двох вже добре відомих історикам джерел, загалом співвідноситься з тенденціями дослідження смерті європейськими медієвістами та новістами, свого часу влучно підміченими Ароном Гуревичем. На його заувагу, коло джерел, котрим оперують історики цієї доби, відносно стабільне, шанси на істотне розширення джерельної бази порівняно невеликі, а тому дослідникам доводиться йти по шляху інтенсифікації дослідження, задаючи нові питання та перевіряючи джерела на «невичерпність» [9]. Отож спробую задати кілька питань зазначеним вище та іншим джерелам, котрі будуть стосуватися передусім дотримання поховального церемоніалу стосовно малолітньої дитини.

У Требнику Головними дійовими особами поховання фігурують ієрей, диякон та клір. Родина померлого й миряни згадується двічі: спершу як «ініціатори» (батьки мали сповістити священика про смерть дитини та покликати його), потім, як учасники похоронної процесії, коли труну несли до церкви. Отож, батьки повинні були повідомити священика про смерть дитини, і той мав прийти до їхньої хати. Вочевидь, Петро Могила не завбачив істотних проблем в «оперативності» реакції ієреїв, а тому не наголосив на тому, як швидко ті мали йти відправляти треби. У цьому сенсі Кирнецькі не були надто вже обов'язковими. Так, 15 липня 1788 р. (в суботу) їм повідомили, що в селі Будищі одразу «трое детей в покойниках, 2 е умерших, а 3-е утопшее». Важливо, що справа відбувалася влітку, коли покійних намагалися поховати швидше з огляду на спеку та псування тіл. Однак Будищі Андрій Кирнецький дістався у вівторок 18 липня, потрапити туди раніше йому завадили інші справи, а не тільки відстань. Так, 16 липня (в неділю) священик був зайнятий введенням у церкву своєї невістки Агафії та онука Федора, а далі з'їздив у села Берег та Вязюнку. Наступного дня в понеділок отець Андрій возив сіно, а лишень у вівторок пішов у Будищі де заодно висповідав хворого Івана Скорогородського та «запечатал двоих умерших детей». Втонувше дитя до того часу вже поховали в Скитку [8, с. 63–64]. Звісно, що за потреби священик міг бути оперативнішим. У понеділок 6 липня 1788 р. він дізнався про смерть «младенцы Мела-

нии», котру в той же день поховав на ховзівському кладовищі. Думається, що в даному випадку оперативність була підкріплена отриманою платою – 10 копійками та рушником [8, с. 61].

Священик, узагалі постає в іпостасі «режисера» та головного «актора» драми. Відповідні конотації гарно передають спеціальні вказівки Требника, котрі вимагали від ієрея особливої патетики в потрібних місцях, де, наприклад, молитву треба було читати «преклонивши главу со всяким умилением», або ж, навіть, «с великим умилением, и аще возможно и с слезами» [11, арк. 555, 716]. Він обов'язково повинен був одягнути фелон, епітрахіль (остання була невід'ємним атрибутом церковних таїнств) і бути присутнім під час поховання. Десь так і мало статися 25 березня 1788 р. У той день до Кирнецьких прийшов житель с. Будища Руденко з повідомленням про смерть своєї трирічної онуки Степаниди. Ієрей віддав йому «в свой мешок ризы набойчатые изъ епатрахилем и кадилнецу и тот пошел, а батюшка учиняя знак по умершей всезвонном и сам у Будищы ходил». Проте до села отець Андрій не дістався, бо з якоїсь причини повернув назад, дійшовши лишень до монастиря. Тому його син дяк Федір з родичами покійної «самы погребли Степаниду» без священика [8, с. 37–58].

Схоже, на те, що жителі Будищ неодноразово ховали дітей без участі своїх парохів з Ховзівки, котрим частенько заважали справи. 17 травня 1788 р. будиський обиватель Кирило Чугренко повідомив Кирнецьких про смерть двірочного сина Климентя. Лише 25 травня отець Андрій пішов до Будищ «справляваться о погребении», йому повідомили, що хлопчик:

«за неслучанием в доме батюшки [підкреслення моє – І.С.] погребень 18 числа с приказания отца архимандрита Мелхиседека близ скитковской кладбищной Св. Николаевской церкви иеромонахом чужестранным Питримом». [8, с. 49–50]

Даний епізод є промовистим у сенсі толерування Кирнецькими факту відспівування «іхніх» покійних іншими священиками. Вочевидь, головною причиною цього є відсутність істотного матеріального зиску від поховання дитини, натомість, більш прибуткові треби та таїнства, скажімо, вінчання, до чужих рук не віддавалися. Думаю, що всім історикам ранньомодерної доби потрапляли на очі поширені скарги тогочасних священиків, про вінчання жителів їхнього приходу «конкурентами», а от таких справ стосовно поховання дітей зустрічаємо обмаль.

Разом з ієреєм на сторінках Требника учасниками поховального церемоніалу фігурують диякон та клір. Петро Могила доволі ретельно розписав їхні репліки – хто й коли мав читати відповідні молитви, псалми, співати ектенії за спочилим тощо. Змістове наповнення такого діалогу між священиком і кліром може бути темою окремого дослідження. Зауважимо, лишень, що у цьому сенсі поховання досрочних і дітей мали як спільне, так і відмінне. Спільним був базовий набір молитов, як то «Благословен Бог наш», «Святий Боже», «Пресвятає Троице», «Отче наш». А, загалом, для дитячого похорону застосовувався спеціальний «канон покойный над младенцем», у котрому підкреслювалися чистота й безгрішність «сладостий не вкусившаго нестатленого младенца», а також прохалося Бога втішити батьків: «печаль облегиши и болезнь лютую младенца умершаго верных родителей» [11, с. 736–745].

Подібна турбота про батьків, на перший погляд, може дисонувати з усталеними в сучасній історіографії поглядами на ставлення до смерті малолітньої дитини в ранньомодерну добу як фаталістичне.

Однак ця теза стосується передусім саме немовлят та й будь яке узагальнення підсумовує масу протилежних випадків. У цьому контексті автор книжечки про поховальні практики Сергій Плецкий згадує померлу від туги за загиблою дитиною дружину бунчукового товариша Федора Сулими, старший (але важливо, що ще малолітній) син котрої втопився у діжі з квасом [5, с. 9]. Ліками від таких переживань, певною мірою, міг бути сам доволі складний поховальний обряд, дотримання якого, на думку Сергія Плецкого, дозволяло родичам покійного відволіктися від трагічних переживань та переключитися на цілком земні клопоти [5, с. 9]. Проте, дотримання всіх норм у загальнопоширених практиках (особливо в середовищі простолуду) видається дуже сумнівним.

Якщо вже церемонію міг проігнорувати священик, то є сумніви, що на похованні «простого смертного» (а тим більше дитини) був присутній увесь склад причету, необхідний для церемонії, навіть тоді, коли він був наявний у тому чи іншому приході [12, с. 51-96]. Клір парафії Кирнецьких представляли: священик Андрій Кирнецький, його старший син дяк Федір (з дружиною Агафією), молодший син Наум (з дружиною Дарією) – паламар та ще один паламар – Єфим Кебець (з дружиною Ксенією). Також, у щоденнику епізодично подибуємо згадки про ймовірного причетника Івана Лисенка, котрий іноді їздив зі священиком відправляти треби, а частіше – працював на нього. Багато працював і Кебець (як візник, на оранці тощо), у березні 1788 р. з ним домовилися, щоб той «на всякой тижден работал нам (Кирнецьким – І.С.) и лошадо по 2 раза, а ему получат доходы понамарские и въ осен половину роковщины» [8, с. 31]. Сини священика також виконували багато домашньої роботи, відтак, у переважній більшості випадків, ховати своїх по-

мерлих мирян ходив священик разом з одним-двома священнослужителями. Наприклад, 29 лютого 62-річну Єфросинію відспівував отець Андрій, разом з Федором та Єфимом Кебцем, Наум Кирнецький у той час їздив по соху та по дрова [8, с. 30]. Ховати 8-місячну Анисью в Будищі їздили Андрій та Наум Кирнецькі, а Федір у той час привіз дров.

Загалом же, в тих випадках, коли щоденник фіксує тих, хто ховав саме дитину, йдеться здебільшого про священика та одного священнослужителя, іноді, це робив і хтось один з Кирнецьких. Вочевидь, що їхній родині було не вигідно витрачати час і колективні зусилля на сумнівні в сенсі заробітку обряди, за які могли й не заплатити, свідченням чому є записи на кшталт: «и погребена тамо без всякого награждения» [8, с. 35]. До того ж повсякчас траплялися треби, які збирали більш представницький склад причету ховзівського приходу, як то освячення колодязю посеред сусіднього села «где была винница» (sic!). Туди в неділю 28 травня 1788 р. пішла ціла делегація: отець Андрій, Наум Кирнецький, Єфим Кебець, Іван Лисенко та «поохотившийся» Макар [8, с. 51].

Висновки. Розглянувши коло учасників поховальної церемонії можемо зробити висновок, що в суспільстві Гетьманщини дитина була менш важливою ніж дорослий, як за життя, так і після смерті. Особливості поховання і відсутність на ньому частини церковнослужителів попри приписи Требника свідчать, що смерть і поховальна церемонія дитини сприймалася менш серйозно. Похорон обмежувався присутністю священика чи, взагалі без нього, що було кричущим порушенням тогочасних церковних норм. Однак священики і пономарі мали більш важливі «справи»: вони могли класти сіно в копиці, чи святити винницю, що давало більш прибутки і, мабуть, просто більше приваблювало.

Список літератури:

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Филипп Арьес. – М., 1992. – 528 с.
2. Ле Гофф Ж. Средневековая уява. Переклад з франц. Яреми Кравця / Жак ле Гофф. – Львів: Літопис, 2007. – 352 с.
3. Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność / Michel Vovelle; przekład: Tomasz Swoboda oraz Maryna Ochab, Magdalena Sawiczewska – Lorkowska, Diana Senczyszyn. – Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 2004. – 856 s.
4. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / Олена Замура. – К.: КІС, 2014. – 240 с.
5. Плецкий С. Погребальні обряди українців за козацької доби / Сергій Плецкий. – К., 2013. – 60 с. (Серія «Запорозька спадщина». Випуск 19).
6. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа / Иван Беньковский // Киевская старина. – 1896. – № 9. – С. 230 (229–261).
7. Маерчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. Маерчик. – К.: Критика, 2011. – С. 20-31. (327 с.).
8. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернівці: Сіверянська думка, 2006. – 100 с.
9. Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии / А. Я. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. – М.: РГГУ, 2005. – С. 260–287.
10. Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина. – 1895. – № 7. – С. 110–180.
11. Требник митрополита Петра Могилы: У 2 т. – [репр. вид. 1646 р.]. – 3-є вид. – Х.: Фоліо, 2007. – Т. 1. – 832 с.
12. Романова О. «А се церковнии люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.) / Оксана Романова // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 10. – С. 51–96.

Сердюк И.А.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленка

УЧАСТНИКИ «ДЕТСКОЙ» ПОГРЕБАЛЬНОЙ ЦЕРЕМОНИИ В ГЕТЬМАНЩИНЕ

Аннотация

Исследованы особенности погребальных церемоний в Гетманщине 18 века. Основным источником для анализа является Требник Петра Могилы и дневник священников Кирнецьких. На основе этих документов проведено сравнение «идеальных» и «реальных» практик, высказано предположение об отношении общества и священников к ребенку и детской смерти. Сделаны выводы о неравнозначно отношении к погребению взрослого и ребенка, в частности упрощение погребальной церемонии.

Ключевые слова: Гетьманщина, смерть, ребёнок, священник, погребение.

Serdiuk I.A.

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

ACTORS CHILDREN'S FUNERALS IN HETMANSCHINA

Summary

Features of funeral ceremonies in Hetman 18th century. The main source for the analysis formulary Peter Graves and priests Kyrnetskyh blog. Based on these documents compared the «ideal» and «real» practice, suggested the attitude of society and priests to child and infant death. Conclusions about unequal treatment for burial adult and child, including simplification of the funeral ceremony.

Keywords: Гетьманщина, смерть, дитина, священник, поховання.